

بررسی موسیقی بیرونی شعر در غزلیات فروغی بسطامی

سمیه علیزاده مرزونی

کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران. (نویسنده مسئول).

عارف کمرپشتی

استادیار زبان و ادبیات فارسی، واحد بابل، دانشگاه آزاد اسلامی، بابل، ایران

چکیده

موسیقی شعر، نتیجه توازن‌ها و تناسب‌هایی است که عناصر آوایی و صوتی تشکیل دهنده کوچکترین واحد شعر اعم از مصراع، بیت یا بند در محور همنشینی زبان پدید می‌آورد. وزن شعر یا موسیقی بیرونی، نظم در اصوات گفتار است که ممکن است به اعتبار یکی از آن خواص یا تنها به اعتبار شماره واحدهای صوتی حاصل شود و به حسب آن که کدام یک از خواص گفتار مبنای ایجاد نظم قرار بگیرد، وزن شعر انواع مختلف پیدا می‌کند. فروغی بسطامی یکی از بارزترین شاعران مکتب بازگشت ادبی در دوره قاجار است که به غزل‌سرایی شهره شده است. غزلیاتش به شیوه شعرای سبک عراقی به ویژه سعدی و حافظ سروده شده است. این جستار در تلاش است تا به شیوه توصیفی-تحلیلی موسیقی بیرونی را در غزلیات فروغی بسطامی بررسی کند. یافته‌های پژوهش گویای آن است که فروغی بسطامی غزلیاتش را در ۳۹ وزن عروضی سروده است که از آن میان فقط در زحافات چهار بحر عروضی هزج، مضارع، مجتث و رمل بیش از ۱۷۶ غزل سروده که این تعداد از کل ۳۲۱ غزل اوست. این مهم بر این امر دلالت دارد که فروغی از اوزان رایج زمان خود برای سرودن غزلیاتش سود برده است. با توجه به مشرب عرفانی فروغی بسطامی، دلیل پرسامد بودن اوزان فوق نشأت گرفته از درد و رنج و سوز و گداز عارفانه‌ای است که فروغی از آن بهره‌مند بوده است.

واژگان کلیدی: موسیقی بیرونی، غزل، فروغی بسطامی.

۱- مقدمه

موسیقی شعر، یکی از اساسی‌ترین مؤلفه‌های التذاذ هنری مخاطب است که می‌تواند در بازگ کردن احساسات نهانی شاعر، نقش اساسی داشته باشد. گویا نخستین عامل که مایه رستاخیز کلمه‌ها در زبان شده و انسان ابتدایی را به شگفتی واداشته است، همین کاربرد موسیقی در نظام واژه‌ها بوده است. «مجموعه عواملی که زبان شعر را از زبان روزمره، به اعتبار بخشیدن آهنگ و توازن، امتیاز می‌بخشد و در حقیقت از رهگذر نظام موسیقایی سبب رستاخیز کلمه‌ها و تشخیص واژه‌ها در زبان می‌شوند، می‌توان گروه موسیقایی نامید. از قبیل: انواع وزن، قافیه، ردیف جناس و .... در موسیقی بیرونی که دربرگیرنده اوزان عروضی است، وقتی مجموعه آوایی مورد بحث ما به لحاظ کوتاه و بلندی مصوت‌ها و یا ترکیب صامت‌ها و مصوت‌ها از نظام خاصی برخوردار باشد، نوعی موسیقی به وجود می‌آید که آن را وزن می‌نامیم. میرزا عباس فروغی فرزند آقاموسی بسطامی است. وی در سال ۱۲۱۳ هجری در عتبات به دنیا آمده است. در شانزده سالگی پدر خود را از دست داد و همراه مادرش به ایران آمد و در ساری نزد عموی خود دوستعلی خان اقامت گزید. میرزا عباس بی‌سواد بود. فروغی، یکی از بزرگ‌ترین شاعران مکتب بازگشت ادبی است که در غزل‌سرایی به شیوه شاعران سبک عراقی بویژه سعدی و حافظ تمایل دارد. «وی در بیست و پنجم محرم ۱۲۷۴ هجری قمری در سن ۶۰ سالگی درگذشت» (ر.ک: هاشم‌پور سبحانی، ۱۳۷۱: ۳۷).

۱-۱- سؤال پژوهش

آنچه ذهن پژوهشگران را در این جستار به خود مشغول کرده، این بوده است که فروغی بسطامی با توجه به مشرب عرفانی و اشراقی که داشته، با چه اوزان عروضی، غزل سروده و در این میان، بر کار بدترین اوزان دیوان وی چه بوده است؟

۱-۲- فرضیه پژوهش

به نظر می‌رسد فروغی بسطامی در غزلیات خود از اوزان پرکاربرد شعر فارسی استفاده کرده است که مهم‌ترین آنها، بحر هزج مثنوی، بحر مفاعیلن محذوف و مقصور، بحر مضارع مثنوی، بحر مضارع محذوف، بحر مفاعیلن مضارع و بحر مفاعیلن ماضی است. بحر مفاعیلن محذوف و مقصور، بحر مضارع مثنوی، بحر مضارع محذوف، بحر مفاعیلن مضارع و بحر مفاعیلن ماضی، در غزلیات فروغی بسطامی به ندرت به کار رفته است. بحر هزج مثنوی، بحر مفاعیلن محذوف و مقصور، بحر مضارع مثنوی، بحر مضارع محذوف، بحر مفاعیلن مضارع و بحر مفاعیلن ماضی، در غزلیات فروغی بسطامی به ندرت به کار رفته است.

٣-١- اهمية و ضرورت تحقيق

آنچه موجب بررسی و جستجوی نگارندگان گردید، علاقه به موسیقی، به ویژه موسیقی بیرونی در شعر شاعران است. به همین دلیل، پژوهشگران از روی حس کنجکاو غزلیات فروغی بسطامی را برای بررسی موسیقی بیرونی انتخاب کرده‌اند تا مشخص سازد که فروغی بسطامی از چه اوزانی در غزلیات خود استفاده کرده است.

۱-۴- پیشینه پژوهش

در وبگاه پرتال جامع علوم انسانی، هشت مقاله دربارهٔ فروغی بسطامی به اشتراک گذاشته شده بود که در هیچ کدام از آن‌ها درباره موسیقی بیرونی غزل فروغی حرفی به میان نیامده بود. برای اطلاع خوانندگان این جستار، به معرفی برخی از این مقالات می‌پردازیم.

میرزا ملا احمد (۱۳۷۶) در مقاله « غزل‌سرای نامی، فروغی بسطامی » چاپ شده در مجله آشنا، سال ششم، شماره ۳۵، فروغی را در غزل‌سرایی پیرو شاعران سبک عراقی، بویژه سعدی و حافظ می‌داند و مهم‌ترین و بارزترین درون‌مایه شعری‌اش را عشق به حساب آورده است. وی علاوه براین که به کثرت اشعار فروغی اشاره می‌کند (قریب بیست هزار بیت) خاطر نشان می‌کند که فروغی اشعار خود را ثبت و ضبط نمی‌کرده و تدوین آن را به دوستش اسدالله قاجار سپرده که در آن هنگام مشغول تدوین دیوان قاضی شیرازی بوده. او پنج هزار بیت از اشعار فروغی را گزینش کرده و همراه با دیوان قاضی منتشر می‌کند. در حال حاضر از مابقی اشعار فروغی اطلاعی در دست نیست.

عبدالله اویسی کهخا (۱۳۹۰) در مقاله « فروغی بسطامی و غزل بازگشت» منتشر شده در شماره ۱۶ پژوهشنامه ادب غنایی، او را از شاعران مقلد سعدی و حافظ دانسته و در عین حال گفته است؛ تا سوزی در دل و شوری در سر نباشد، سرودن چنین غزلیات لطیفی آسان نیست. وی یکی از دلایل سرودن غزلیات پر سوز وگداز عاشقانه فروغی را، عشق فروغی به دختری هیجده ساله به نام « خاتون جان خانم» دانسته که اسم اصلی او نیز بوده است که فروغی در شصت سالگی عاشق او شده بود.

دوستعلی معیرالممالک (۱۳۲۹) در مقاله «عشق فروغی به خاتون جان خانم» منتشر شده در شماره دوازده مجله یغما، گفته است که با وساطت او فروغی را به وصال خاتون جان خانم رسانده اما بعد از قریب هفت سال فروغی فوت می‌کند و خاتون جان خانم به میل خود شوهر دیگری می‌کند که از آن شوهر هم خیری نمی‌بیند. بعد از فوت دختر بیست ساله و پدر دختر (همسرش)، تا پایان عمر شوهر اختیار نکرد و در ۱۰۶ سالگی درگذشت.

محمد بارانی و ایوب امیدی (۱۳۹۳) در مقاله «انواع جناس در غزلیات فروغی» که در شماره بیست و دوم پژوهشنامه ادب غنایی منتشر شده است، بعد از بحث و بررسی به این نتیجه رسیده اند که جناس اشتقاق با ۱۶/۸٪ بیشترین بسامد و جناس مرکب با ۱٪ کمتر بسامد را در غزلیات فروغی داشته اند.

مریم خلیلی جهان تیغ، محمد بارانی و ایوب امید (۱۳۹۴) در مقاله «چند معنایی (ایهام) در غزل‌های فروغی» که در شماره سوم فصل‌نامه پژوهش‌های ادبی و بلاغی منتشر شده به این نتیجه رسیده‌اند که فروغی بسطامی برای چند صدایی کردن شعر خود، توجه ویژه‌ای نسبت به صنعت ایهام که از گونه‌های هنجارگریزی معنایی است، داشته است.

۲- چارچوب نظری پژوهش

در این جستار ابتدا، مقدماتی از موسیقی شعر، ارتباط بین موسیقی و شعر، تعریف وزن گفته می‌شود و بعد از آن، در بخش یافته‌های پژوهش، به استاندارد جدول و نموداری، اوزان به کار گرفته شده در غزلیات دیوان فروغی بسطامی نشان داده شده و چرایی برخی از این اوزان پرکاربرد، بازکاویده شده است.

۲-۱- موسیقی شعر

موسیقی شعر، دامنه پهن‌تری دارد، گویا نخستین عاملی که مایه رستاخیز کلمه‌ها در زبان شده و انسان ابتدایی را به شگفتی واداشته است، همین کاربرد موسیقی در نظام واژه‌ها بوده است. انسان ابتدایی رستاخیز واژه‌ها را نخستین بار در عرصه وزن یا همراهی زبان و موسیقی به هنگام کار احساس کرده است در سیر تاریخی این هماهنگی، صورت‌های مختلف موسیقی زبان، یا زبان نظام یافته، تغییرات و دگرگونی‌های بسیار دیده و تکامل یافته است (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۰: ۸) موسیقی یکی از عناصر سازنده شعر است که کلام را برجسته می‌سازد و سبب تمایز زبان نظم از نثر می‌گردد. موسیقی شعر، نتیجه توازن‌ها و تناسب‌هایی است که عناصر آوایی و صوتی تشکیل دهنده کوچکترین واحد شعر اعم از مصراع، بیت یا بند در محور هم‌نشینی زبان پدید می‌آورد. در راستای چگونگی ایجاد توازن‌ها و تناسب‌ها، موسیقی شعر به انواع مختلفی تقسیم می‌شود. بعضی از انواع شناخته شده آن را شفیع کدکنی تحت عنوان «موسیقی بیرونی، موسیقی کناری، موسیقی درونی و موسیقی معنوی معرفی می‌کند» (همان: ۳۹۱-۳۹۲).

۲-۲- پیوند موسیقی و شعر

سخن پیرامون همبستگی شعر و موسیقی تازگی ندارد. از دیر زمان، و از آنگاه که آدمی به چگونگی شعر پی برد، پیوندی استوار میان این دو احساس نمود؛ زیرا لذت خواهی در فطرت آدمی است و کشش به سوی هماهنگی و تناسب از آغاز پیدایی انسان با او بوده است و موسیقی نیز جز پیوند متناسب الحان و آهنگ‌ها چیز دیگری نیست. همه هنرهای زیبا از همبستگی متناسب میان اجزای پدید آورنده آن‌ها برخوردارند؛ ولی از آن جا که آهنگ شعر، هماهنگی واژه‌ها و الفاظ است و موسیقی هماهنگی الحان و آهنگ‌ها و مایه نخستین در هر دو، امواج صوتی است، از گذشته‌های دور تاکنون پیوندی استوار و ناگسستنی میان این دو وجود داشته است. در حقیقت هنر شعر، میان اندیشه‌های متعالی و مجرد، و خلق زیبایی با کلمات است و هنر موسیقی نمود هیجان‌های درون و پدید آوردن زیبایی بوسیله اصوات. (صبور، ۱۳۷۰: ۳۶).

۲-۳- شعر و وزن

در نزد پیشینیان، شعر و وزن، همیشه همزاد یکدیگر بوده‌اند: «حقیقت این است که در هریک از زبان‌های دیگر، اگر شعری هست، موزون است و شعر بی‌وزن یا منثور... از مخترعات شعرای قرن نوزدهم فرانسه... است. شعر نزد همه اقوام با وزن ملازم داشته و دارد و هرگز در هیچ زبانی، سخن ناموزون شعر خوانده نمی‌شود؛ با این تفاوت که اعتبار وزن همیشه در نزد همه ملل یکسان نیست و چنان که خواجه نصیر طوسی می‌گوید: رسوم و عادات را در کار شعر مدخلی عظیم است... ابوعلی سینا، شعر را سخنی می‌داند «خیال انگیز که از اقوالی موزون و متساوی ساخته شده باشد» (رستگار فسایی، ۱۳۸۰: ۵۹).

۲-۴- وزن چیست؟

بعضی وزن را نوعی تناسب دانسته‌اند و «تناسب کیفیتی است حاصل از ادراک وحدتی در میان اجزاء متعدد، تناسب اگر در مکان واقع شود آن را قرینه می‌خوانند و اگر در زمان واقع شد وزن خوانده می‌شود». (ناتل خانلری، ۱۳۷۳: ۲۴). و از آنجا که «شعر مجموعه‌ای از کلمات است که به ترتیب خاصی در پی یکدیگر قرار گرفته باشد و کلمه خود از یک یا چند واحد صورت گفتار بوجود می‌آید، این واحدها در اصطلاح مقطع یا هجا خوانده می‌شود...» بنابراین، وزن شعر عبارت است از نظمی در اصوات گفتار و این نظم ممکن است به اعتبار یکی از آن خواص یا تنها به اعتبار شماره واحدهای صوتی حاصل شود و به حسب آنکه کدامیک از خواص گفتار مبنای ایجاد نظم قرار بگیرد، وزن شعر انواع مختلف پیدا می‌کند (همان: ۵۹ - ۵۸). خواجه نصیر طوسی در معیار الاشعار، وزن را چنین توصیف می‌کند: «اما وزن هیأتی است تابع نظام ترتیب حرکات و سکنت آن در عدد و مقدار که نفس از ادراک آن هیأت لذتی مخصوص یابد که آن را در این موضع ذوق خوانند و موضوع آن حرکات و سکنت اگر حروف باشد آن را شعر خوانند و آلا آن را ایقاع خوانند». استاد همایی گوید: «وزن سنجیدن اشعار است به یکی از بحور عروض» (شاه حسینی، ۱۳۶۸: ۲۴).

۳- یافته‌های پژوهش

در این بحث، اوزان عروضی به کار رفته در غزلیات دیوان فروغی بسطامی، ابتدا در جدول و بعد از تجزیه و تحلیل اوزان پرکاربرد در نموداری به مخاطب مقاله نشان داده شده است. لازم به ذکر است که واحد این پژوهش، دیوان فروغی بسطامی، با مقدمه مرحوم سعید نفیسی، چاپ ۱۳۶۸ انتشارات حاویدان می‌باشد. همان‌گونه که در جدول نشان داده شده است، فروغی بسطامی از ۳۹ وزن عروضی در ۳۲۱ غزل دیوان خود، استفاده کرده است. اینک جدول آن اوزان از نظر شما خوانندگان این جستار می‌گذرد:

ردیف	نام بحور و زحافات	اوزان	تعداد غزل	شماره غزل ها
۱	رمل مثنی سالم	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن	۸	۲۱۷/۲۱۶/۱۸۵/۳۰ ۲۸۸/۲۳۹/۲۲۳/۲۱۸
۲	رمل مثنی محذوف	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن	۱۵	۱۲۰/۱۱۰/۱۰۶/۱۹/۵ ۱۶۵/۱۳۰/۱۲۹/۱۲۷/ ۲۷۳/۲۵۸/۲۵۷/۱۹۳/ ۳۰۵/۲۸۶/
۳	رمل مثنی مقصور	فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلات	۸	۱۱۹/۹۰/۷۹/۶۰/۵۹ ۱۸۰/۱۷۳/۱۶۲
۴	رمل مثنی مخبون	فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن	۱	۱۲۸
۵	رمل مثنی مخبون محذوف	فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلمن	۱۹	۱۲۳/۲۹/۲۸/۲۶/۶ ۱۴۴/۱۴۲/۱۴۰/۱۳۷ ۲۲۱/۲۱۰/۱۶۱/۱۴۹ ۳۰۹/۳۰۶/۲۹۵/۲۶۹ ۳۱۳/۳۱۲
۶	رمل مثنی مخبون مقصور	فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلمن	۱۴	۷۷/۵۴/۵۳/۴۳/۳۷ ۱۶۷/۱۵۲/۱۲۲/۱۱۵ ۲۴۰/۲۲۷/۲۲۶/۱۷۴ ۲۴۵
۷	رمل مثنی مخبون اصلم	فعلاتن فعلاتن فعلاتن فع لن	۲۱	۹۳/۳۳/۲۳/۱۷/۱۵/۲ ۱۰۸/۱۰۴/۱۰۰/۹۶

۱۵۷/۱۴۳/۱۳۹/۱۳۱ ۲۱۴/۲۱۲/۱۹۹/۱۹۱ ۳۰۳/۲۹۸/۲۲۵				
۸۲/۷۴/۷۳/۶۹/۵۲ ۱۰۵/۱۰۳/۹۸/۹۵/۹۲ ۱۳۳/۱۲۵/۱۲۱/۱۰۷/ ۱۵۵/۱۳۶/۱۳۴/	۱۸	فعالان فعالان فعالان فع لان	رمل مثنی مخبون اصلم مسبغ	۸
۳۲۱/۳۱۰/۲۳۸/۲۰۶	۴	فعالان فعالان فعالان فعالان	رمل مثنی مشکول	۹
۱۸۱	۱	فعالان فعالان فعالان فعالان	رمل مسدس مقصور	۱۰
۲۵۶/۲۲۸	۲	فعالان فعالان فعالان فعالان	رمل مسدس مخبون محذوف	۱۱
۱۴۷	۱	فعالان فعالان فعالان فعالان	رمل مسدس مخبون اصلم مسبغ	۱۲
۳۰۱/۲۰۹/۱۹۲/۱۷۶	۴	مفاعیل فعالان مفاعیل فعالان	بحر مجتث مثنی مخبون	۱۳
۱۹۷/۱۶۰/۲۲/۱۲ ۲۸۲/۲۶۳/۲۳۲	۷	مفاعیل فعالان مفاعیل فعالان	بحر مجتث مثنی مخبون محذوف	۱۴
۹۰/۶۴	۲	مفاعیل فعالان مفاعیل فعالان	بحر مجتث مثنی مخبون مقصور	۱۵
۱۱۸/۱۱۷/۱۱۶/۶۱/۸ ۲۱۵/۱۹۸/۱۶۸/۱۵۸ ۲۸۱/۲۶۲/۲۵۱/۲۴۳ ۳۲۰	۱۴	مفاعیل فعالان مفاعیل فعالان فع لن	مجتث مثنی مخبون اصلم	۱۶
۸۹/۸۶/۸۵/۷۸/۴۴/۳۶ ۱۷۵/۱۷۰/۱۱۴/	۹	مفاعیل فعالان مفاعیل فعالان فع لان	مجتث مثنی مخبون اصلم مسبغ	۱۷
۵۵	۱	فعالان(فعالان) مفاعیل فعالان	خفیف مسدس مخبون محذوف	۱۸
۷۷	۱	فعالان(فعالان) مفاعیل فعالان فع لن	خفیف مسدس مخبون اصلم	۱۹
۵۰/۴۹	۲	فعالان(فعالان) مفاعیل فعالان فع لان	خفیف مسدس مخبون اصلم مسبغ	۲۰
۱۴۵/۷۰/۲۵/۲۱/۴ ۲۱۲/۲۱۱/۱۵۶/۱۴۶ ۲۹۲/۲۶۴/۲۳۳/۲۱۹ ۳۱۹/۳۱۸/۳۱۵/۳۰۲	۱۷	مفعول فعالان مفعول فعالان	مضارع مثنی اخرب	۲۱
۹۹/۷۵/۵۷/۳۱/۷/۳/۱ ۲۷۴/۲۲۴/۲۲۰/۱۳۵ ۲۹۱/۲۸۹/۲۸۳/۲۷۹ ۲۹۳	۲۰	مفعول فاعلات مفاعیل فاعیل	مضارع مثنی اخرب مکفوف محذوف	۲۱
۶۸/۶۷/۶۶/۶۵/۴۲/۳۸ ۱۸۴/۱۰۱/۷۱/	۹	مفعول فاعلات مفاعیل فاعیل	مضارع مثنی اخرب مکفوف مقصور	۲۲
۱۸۲/۱۰۲/۲۴/۱۸ ۲۶۶/۲۰۱/۲۰۱/۱۸۳	۱۱	مفاعیل مفاعیل مفاعیل مفاعیل	هزج مثنی سالم	۲۲

۳۰۸/۳۰۷/۲۹۴/۲۶۷				
۱۱۸۸/۱۸۶/۵۸/۴۸ ۲۵۹/۲۴۹/۲۴۲ ۳۱۷/۲۹۶/۲۷۰/۲۸۷	۱۱	مفعول مفاعیلن مفعول مفاعیلن	هزج مثنیٰ اُخرب	۲۳
۵۱/۳۵/۳۴/۱۳/۱۰ ۱۱۲/۱۱۱/۹۴/۸۸ ۱۶۶/۱۵۱/۱۳۸/۱۱۳ ۲۴۷/۲۴۶/۲۳۱/۱۹۵ ۲۷۸/۲۷۷/۲۵۳/۲۵۲ ۳۱۴/۲۸۰	۲۳	مفعول مفاعیل مفاعیلن فعولن	هزج مثنیٰ اُخرب مکفوف محذوف	۲۴
۸۳/۸۱/۸۰/۶۳/۶۲/۴۷ ۱۳۲/۱۲۴/۹۷/۹۱/ ۱۷۸/۱۶۴/۱۶۳/۱۵۴ ۲۰۰	۱۵	مفعول مفاعیل مفاعیل مفاعیل	هزج مثنیٰ اُخرب مکفوف مقصور	۲۵
۲۲۹/۱۷۱/۱۴۸/۹	۴	مفاعیلن مفاعیلن فعولن	هزج مسدس محذوف	۲۶
۵۶	۱	مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل	هزج مسدس مقصور	۲۷
۱۴۱۱۳۰۴/۲۰	۳	مفعول مفاعیلن مفاعیلن	هزج مسدس اُخرب مقبوض، سالم در عروض و ضرب	۲۸
۲۳۵/۲۳۰/۲۰۷	۳	مفعول مفاعیلن فعولن	هزج مسدس اُخرب مقبوض محذوف	۲۹
۲۶۵/۱۵۰/۲۷	۳	مستفعلن (۴بار)	رجز مثنیٰ سالم	۳۰
۲۰۲/۱۹۶/۱۶/۱۴/۱۱ ۲۷۳/۲۳۶/۲۰۴/۲۰۳	۹	مفتعلن مفاعیلن (۴بار)	رجز مثنیٰ مطوی مخبون	۳۱
۱۵۹	۱	مفتعلن مفتعلن فاعلان	بحر سریع مسدس مطوی موقوف	۳۲
۲۹۷/۲۷۶/۲۷۵/۲۳۷	۴	مفتعلن مفتعلن فاعلن	بحر سریع مسدس مطوی مکشوف	۳۳
۳۱۶/۲۴۴	۲	فعولن (۴بار)	بحر متقارب سالم	۳۴
۱۰۹/۴۱/۴۰/۳۹	۴	مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلان	بحر منسرح مثنیٰ مطوی موقوف	۳۵
۲۰۵/۱۹۴/۷۲/۴۵ ۲۸۵/۲۸۴/۲۶۰	۷	مفتعلن فاعلن مفتعلن فاعلن	بحر منسرح مثنیٰ مطوی مکشوف	۳۶
۱۵۳/۸۷/۷۶/۴۶/۳۲ ۳۰۰/۲۹۹/۲۴۱	۸	مفتعلن فاعلات مفتعلن فع	بحر منسرح مثنیٰ مطوی منحور	۳۷
۲۲۲	۱	مفتعلن فاعلات مفتعلن فاغ	بحر منسرح مثنیٰ مطوی مجدوع	۳۸
۱۷۲	۱	فاعلن فعل (۴بار)	بحر متدارک مربع مخلص مضاعف	۳۹

طبق جدول و شمارشی که انجام شده است، فروغی بسطامی از ۳۹ وزن عروضی در ۳۲۱ غزل دیوان خود استفاده کرده است که برای نمونه به چند بحر پر بسامد اشاره می‌شود: بحر مضارع مثنیٰ اُخرب مکفوف محذوف؛ ۲۰ غزل. بحر مجتث مثنیٰ مخبون اصلم/ اصلم

مسیب ۱۴ و ۱۸ (مجموع ۳۲ غزل). بحر رمل مثنی محذوف؛ ۱۵ غزل. بحر رمل مثنی مخبون محذوف؛ ۱۹ غزل و از زحافات بحر هزج؛ ۷۱ غزل سروده است. بنابراین فروغی بسطامی در ۵ وزن اشاره شده، ۱۵۷ غزل از ۳۲۱ غزل دیوان خود را سروده است؛ یعنی تقریباً نزدیک به نیمی از غزلیات خود را در این پنج وزن پرکاربرد سروده است. در ادامه سه بحر، مضارع، مجتث و زحافات بحر هزج، با توجه به جدول بالا، تحلیل می‌شوند.

۱-۳-۱- بحر مضارع

بحر مضارع از تکرار چهار بار مفاعیلن فاعلاتن در هر مصراع به دست می‌آید. چون وزن سالم این بحر چندان خوش‌آهنگ نیست، شعرا از زحافات این بحر بیشتر استفاده کرده‌اند. مهم‌ترین وزن بحر مضارع که فروغی بسطامی ۲۰ غزل از ۳۲۱ غزل خود را در آن سروده است، مفعول فاعلاتن مفاعیل فاعلن؛ یعنی بحر مضارع مثنی اخرب مکفوف محذوف است. وقتی مطلع و ابیات این ۲۰ غزل را از نظر می‌گذرانید، چیزی که بیش از همه توجه مخاطب را به خودش جلب می‌کند، وجود مصوت‌های بلند در این بحر است؛ یعنی حداقل چهار مصوت بلند «آ» در هر مصراع وجود دارد و این می‌تواند از آه و حسرت و درد و رنجی نشأت بگیرد که فروغی بسطامی از درد عشق خاتون جان خانم سروده است. از طرفی دیگر، حزن و اندوه ملایمی که در موسیقی بیرونی این وزن وجود دارد، با زندگانی سراسر درد و رنج فروغی بسطامی، سازگاری بیشتری دارد. به همین دلیل، فروغی بسطامی، از این وزن بطور چشمگیر استفاده کرده است. برای این‌که خوانندگان این جستار از درون مایه غزلیات فروغی در این بحر آگاهی یابند، مطلع پنج غزل ایشان ذکر می‌گردد.

کی رفته‌ای ز دل که تمنا کنم تو را   کی بوده‌ای نهفته که پیدا کنم تو را

(فروغی بسطامی، ۱۳۶۸: ۱)

گر باغبان نظر به گلستان کند تو را   بر تخت گل نشاند و سلطان کند تو را

(همان: ۳)

آشوب شهر طلعت زیبای او بود   زنجیر عقل جعد چلیپای او بود

(همان: ۶۸)

گر جلوه‌گر به عرصه محشر گذر کنی   هر گوشه محشر دگری جلوه‌گر کنی

(همان: ۲۰۲)

ای طلعت نکوی تو نیکوتر از پری   نیکو نگاه دار دلی را که می‌بری

(همان: ۲۰۴)

۲-۱-۳- بحر مجتث

می‌دانیم که بحر مجتث از بحور مختلف الارکان است که سالم آن از تکرار دو بار مستفعلن فاعلاتن در هر مصراع شکل گرفته است. فروغی بسطامی در ۳۲۱ غزل خود، در بحر مجتث مثنی سالم غزلی نسوده و از ۳۲ غزلی که سروده از دو زحاف اصلم و صلم مسیب در آخر و زحاف خبن در ساکن دوم استفاده کرده است؛ چون از اعمال زحاف خبن در مستفعلن، مفاعیلن و در فاعلاتن، فاعلاتن به دست می‌آید. زحافات اصلم و صلم مسیب - که اولی دو هجای بلند در آخر و دومی یک هجای بلند و یک هجای کشیده متوالی در آخر دارد - به نوعی با ملایمت و لطافت خاصی به حزن و اندوه دلالت دارد. در موسیقی این وزن، یک نوع لالایی خاصی وجود دارد که گویا شاعر با

سرودن اشعارش سعی دارد خود را آرام کند. به عبارتی دیگر، موسیقی بیرونی این وزن، همچون تکان دادن گهواره‌ای شاعر را نوازش می‌کند تا به آرامش درونی برسد. موسیقی آن، همچون بحر رجز و بحر متقارب، کوبه‌ای و خیزابی نیست بلکه ترنمی و نجوایی است و می‌توان آن را زیر لب یا در دل زمزمه کرد. بنابراین آنچه ما از زندگی فروغی بسطامی و درد و رنج و مصیبت‌هایی که در عاشقی کردن خود کشیده است، می‌دانیم، بسامد بالای استفاده از این وزن و بحر عروضی برای آرامش خاطر او بوده‌است. درحقیقت، شاعر با استفاده از موسیقی این بحر عروضی، خود را نیز همچون گهواره می‌تکانده و غم‌های خود را دور می‌ریخته است. برای نمونه مطلع پنج غزل از این بحر برای خوانندگان این جستار ذکر می‌کنیم:

نه دست آنکه بگیریم زلف ماهی را   نه روز روشنی از پی شب سیاهی را

(فروغی بسطامی، ۱۳۶۸: ۷).

به هر غمی که رسد از تو خاطرم شاد است   که بنده تو ز بند کدورت آزاد است

(همان: ۳۱).

دلا موافق آن زلف عنبرافشان باش   سیاه روز و سراسیمه و پریشان باش

(همان: ۱۲۱).

به زیر تیغ نداریم مدعا جز تو   شهید عشق تو را نیست خونبها جز تو

(همان: ۱۹۷).

جهان عشق ندانم چه زیر سر دارد   که زیر هر قدمی یک جهان خطر دارد

(همان: ۷۹).

۳-۱-۳- زحافات بحر هزج

بحر هزج از تکرار چهار بار مفاعیلن در هر مصراع شکل گرفته است. وحیدیان کامیار این بحر را از اوزان دلنشین و آرام می‌داند که متناسب با مضامین آرام و عاشقانه است. (رک: ۱۳۷۰: ۸۴) فروغی بسطامی ۷۱ غزل از ۳۲۱ غزل خود را در زحافات بحر هزج سروده است. وقتی مطلع غزلیات بحر هزج وی را براساس جدول ارائه شده از نظر می‌گذرانیم، مضامینی که نشان‌دهنده یأس و دلتنگی باشد در آن به چشم می‌آید. برای نمونه، مطلع پنج غزل از زحافات مختلف بحر هزج وی را نقل می‌کنیم:

چنان بر صید مرغ دل فکند آن زلف پرچین را   که شاهی افکند بر صعوۀ بیچاره شاهین را

(همان: ۱۳).

ای فتنه هر دوری از قامت فتانت   آشوب قیامت را دیدیم به دورانت

(همان: ۳۴).

در سینه دلت مایل هر شعله آهی است در سیم سفید تو عجب سنگ سیاهی است

(فروغی بسطامی، ۱۳۶۸: ۲۴).

مرا با چشم گریان آفریدند تو را با لعل خندان آفریدند

(همان: ۱۰۱).

دوشینه مَهی بخواب دیدم یعنی به شب آفتاب دیدم

(همان: ۱۶۴).

۴- نتیجه گیری

موسیقی شعر، یکی از اساسی‌ترین مؤلفه‌های التذاذ هنری مخاطب است که می‌تواند در بازگوکردن احساسات نهانی شاعر، نقش اساسی داشته باشد؛ به گونه‌ای که مخاطب با خوانش اشعارش به همان حس و حال شاعر دست می‌یابد. موسیقی نخستین عاملی است که مایه رستخیز کلمه‌ها در زبان شده و انسان ابتدایی را به شگفتی واداشته است. فروغی بسطامی یکی از پرفروغ‌ترین غزل‌سرایان مکتب بازگشت ادبی است که به شیوه سعدی و حافظ غزل سروده است. عشق فروغی در سن شصت سالگی به دختری ۱۸ ساله به نام خاتون جان خانم، غزلیاتش را پر سوز وگداز کرده است. فروغی بسطامی از ۳۹ وزن و بحر عروضی استفاده کرده است که تقریباً تمام آنها از اوزان پرکاربرد شعر فارسی بوده اند. دلیل گزینش این اوزان، تألم خاطر و درد و رنج اندرونی وی بوده است. حزن و اندوه ملایمی که در بحور مضارع و مجتث وجود دارد، شاعر را همچون گهواره‌ای به خواندن لالایی وامی‌داشته تا با گزینش این بحور از اندوه خود بکاهد. موسیقی بیرونی بحور رمل مثنی سالم و مثنی مخبون نیز، خلسه‌آور بوده و دقیقاً با آنچه که بر فروغی بسطامی گذشته است، مطابقت داشته است. مضامینی که از یأس و دلتنگی فروغی بسطامی در بحر هزج نشان داده شده با خلیات، روحیات و عاشقانه‌های وی سازگاری بیشتری داشته است.

منابع

- ۱- رستگار فسایی، منصور. (۱۳۸۰). *انواع شعر فارسی*. چ دوم. شیراز: انتشارات نوید.
- ۲- شاه‌حسینی، ناصرالدین. (۱۳۶۸). *شناخت شعر*. چ دوم. تهران: انتشارات مؤسسه و نشر هما.
- ۳- شفیعی‌کدکنی، محمدرضا. (۱۳۷۰). *موسیقی شعر*. چ سوم. تهران: نشر آگه.
- ۴- صبور، داریوش. (۱۳۷۰). *آفاق غزل فارسی*. چ دوم. تهران: نشر گفتار.
- ۵- فروغی بسطامی، میرزا موسی. (۱۳۶۸). *دیوان فروغی بسطامی*، با مقدمه سعید نفیسی، چ چهارم، تهران: جاویدان.
- ۶- نائل خانلری، پرویز. (۱۳۷۳). *وزن شعر فارسی*. چ ششم. تهران: انتشارات توس.
- ۷- هاشم‌پور سبحانی، توفیق. (۱۳۷۱). *تاریخ ادبیات ایران ۴*، تهران: دانشگاه پیام نور.
- ۸- وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۷۰). *بررسی منشأ وزن شعر فارسی*، مشهد: آستان قدس رضوی.